

UDK 321.011.5
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb, 1988, 33 (1-2), 278-288
Primljeno: 1986-11-6

Thomas Paine

PRAVA ČOVJEKA I DRUGI SPISI

Informator/Biblioteka Politička misao, Zagreb, 1987.

Moglo bi se reći da je ideja o ljudskim pravima, koja je u teorijskom pogledu ishodište mnogih modernih i suvremenih političkih teorija, a u praktičkom »središnji pojam današnjeg ustavnog mišljenja«¹ i okosnica većine ustava civiliziranih zemalja, jednako toliko kontroverzna koliko je i rasprostranjeno mišljenje o njezinoj neprocjenjivoj važnosti u političkom životu današnjih demokracija. Tvrdnju o njezinoj prihvaćenosti uistinu ne treba posebno dokazivati — dovoljnu će evidenciju priskrbiti kratak pogled u tekst takoreći bilo kojeg suvremenog ustava ili uvid u političke rasprave u praktički bilo kojoj današnjoj državi. Potonji uvid potkrijepit će, međutim, i tezu o kontroverznosti. Pozivajući se na ljudska prava, političke stranke zastupaju naime često i oprečne političke strategije, te se čak i pod istim ljudskim pravom — na primjer, pravom na jednakost — mogu razumijevati i sasvim suprotne postavke. Politički skeptik mogao bi, već s obzirom na to, izvući zaključak prema kojem su teorije o ljudskim pravima toliko rasprostranjene jer su neobvezujuće; kontradikcije u njima uzrokuju da se iz njih može izvesti bilo što — pa stoga niti jedan uistinu obvezujući politički stav. Taj se prigovor ne može pobiti bez temeljite teorijske rekonstrukcije dosega, predmeta i praktičke primjenjivosti učenja o ljudskim pravima. Međutim, ni uvid u teorijske rasprave o ljudskim pravima nije lišen mnogih dvojbi i nedoumica. Baš naprotiv, ukoliko među teorijama o ljudskim pravima postoji slaganje o

nečemu, onda je to tvrdnja da dosad nisu zadovoljavajuće riješena ni sama osnovna pitanja o ljudskim pravima, kao što su pitanja o njihovom postojanju, dosegu, sadržaju, međusobnom odnosu itd.², te da nisu nađeni odgovarajući odgovori na nekoliko skupina osnovnih primjedbi koje su protivnici dosad postavljali teorijama o ljudskim pravima.³ Dodamo li tome donekle paradoksalnu činjenicu da za ljudska prava postoji tendencijski manji interes tamo gdje su (barem prema samorazumijevanju) ostvarena nego tamo gdje je (barem prema razumijevanju) manje ili više utjecajne opozicije) njihova proklamacija ostala bez priključka na aktualna politička zbivanja, možemo doista zaključiti da već i nakon samo površnog istraživanja — »a result is that nothing is as clear at the end as it appeared to be at the beginning, and questions are left hanging«⁴.

U tom kontekstu dopijeva iduće godine dvjestota obljetnica najpoznatije te politički i ustavnopravno najutjecajnije deklaracije ljudskih prava, deklaracije »des droits de l'homme et du citoyen« iz 1789. godine. Istim povodom, u dva međusobno nezavisna izdanja⁵, po prvi puta kod nas objavljeno je i glavno djelo Thomasa Painea iz 1791. godine *Prava čovjeka*. Ti prijevodi uranili su, dakako, samo s obzirom na svoju prigodnu funkciju; Paine, koji bi s pravom mogao biti uvršten u klasike političke literature, dosad inače uopće nije preveden na jugoslavenske jezike, premda je prošlo već dvadesetpet godina otkako je objavljen prvi prijevod jedne njegove romanisirane biografije.⁶

Već taj podatak pokazuje da je Paine jedan od onih autora kod kojih je fascinirajuća biografija ometala vrednovanje teorijskog dosega. Veći dio povijesne recepcije shvaćao je njegova djela kao ilustraciju njegovog života, premda bi se — a to potvrđuje i obnovljen interes za njegove tekstove — s najmanje jednakim pravom moglo činiti upravo obrnuto:

¹ Kleinheyer, G., »Grundrechte, Menschen-und Bürgerrechte, Volksrechte«, u: Kosselleck, Brunner, Conze (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, tom 2, str. 1047, Stuttgart 1975.

² Vidi Matulović, M., »Ideja o ljudskim pravima u svjetlu suvremenih rasprava«, *Filozofska istraživanja* 20/1987, str. 251 i d.

³ Vidi Gewirth, A., »Osnova i sadržaj ljudskih prava«, *Domest* 4/1988, str. 133 i d.

⁴ Marshall, B., *The Supreme Court and Human Rights*, Washington 1982, str. 4.

⁵ Paine, T., *Prava čovjeka i drugi spisi*. Zagreb (Informator - Biblioteka Politička misao) 1987, i Pejin, T., *Prava čovjeka*, Beograd (Filip Višnjić - Libertas) 1987. U zagrebačkom izdanju nalaze se još djela *Zdrav razum*, *Rasprava o temeljnim načelima vladavine* i *Vijek razuma* (djelomično).

⁶ Fast, H. M., *Gradanin Tom Paine*, Beograd 1963.

njegovu životnu i političku aktivnost koristiti kao ključ za tumačenje nedovoljno dorečenih mjesta njegovih spisa. Utoliko, u ovome se kratkom prikazu Paineovih filozofskopolitičkih stavova neće ulaziti u mnogobrojne biografske anegdote, tim prije što su oba spomenuta prijevoda popraćena dobrim i iscrpnim predgovorima u kojima je obraden i taj aspekt. Biografske činjenice koristit će se samo radi nužne kontekstualizacije Paineove političke teorije; da bismo ih se što prije riješili, neke od njih navodim odmah na početku.

Jedna od takvih nezaobilaznih povijesnih i biografskih, ali i ne samo biografskih, činjenica jest Paineovo aktivno sudjelovanje u dvije epohalne revolucije — američkoj borbi za nezavisnost i francuskoj revoluciji — te njegova negativna procjena engleske »slavne revolucije« i pokušaj njenog ispravljanja prevratom prema američkom i francuskom uzoru. Dijelom u vezi s time što su se promjene njegovog boravišta poklapale s povjesnim izbijanjem takozvanih »velikih« revolucija stoji i njegova, prema izvještajima biografa osviještena oznaka kao »prvog profesionalnog revolucionara«. ⁷ Na to se nadovezuje i činjenica da njegovi spisi najvećim dijelom nisu nastali iz akademskih pobuda, već iz aktualnih poticaja, od kojih, međutim, niti jedan nije bio samo dnevnopolitičke naravi; moglo bi se reći da naslov »*Crisis*«, pod kojim je objavljen niz njegovih članaka iz perioda američke revolucije, najbolje opisuje prirodu takvih poticaja. Utoliko, glavna Paineova djela najčešće se označavaju kao »pamfleti«, a o tome da su ona to — barem prema širokom odazivu — i bila, govori broj prodanih primjeraka, koji je za dva njegova najpoznatija djela, *Zdravi razum* i *Prava čovjeka*, uključujući i piratske reprinte, već nekoliko mjeseci nakon dana izdanja dosizao milijunske brojke. Prema istom pokazatelju, ali i prema odgovarajućem epohalnom utjecaju, smatra se da je *Common sense* jedan od tri »najuspješnija pamfleta svih vremena«. ⁸ Druga dva su, indikativno, Abbé Sicyesov *Qu'est-ce que le Tiers-Etat* i Marxov *Komunistički manifest*, što bi se mogao promatrati i kao svojevrsno

teorijsko uokvirenje Paineovih političkih stavova; sa Sicyesom on, primjerice, dijeli zagovaranje predstavničke demokracije, odbacivanje svake povijesno-faktičke legitimacije i mišljenje da država treba postojati samo zbog zaštite neotuđivih prava pojedinaca; s Marxom, pak, radikalne revolucionarne ambicije, brigu za socijalna i ekonomska prava proletariziranih slojeva, te mišljenje da ekonomske razlike trebaju biti kompenzirane aktivnom akcijom redistribucije imovine. Ta posljednja, najčešće predviđena idejna sličnost, dopunjena biografskom činjenicom Paineovog plebejskog porijekla, stavlja u pitanje neke, po svojoj intenciji marksističke, ocjene o Paineu kao »buržoasko-demokratskom ideologu« ili »sitnoburžoaskom misliocu«. ⁹ S druge strane, takav teorijski spoj, ukoliko se ne pokaže kao neodrživ kompromis, čini njegovu doktrinu još i danas zanimljivom za sve one koji istovremeno zastupaju klasičnodemokratsku poziciju, koja polazi od neke verzije teorije o ljudskim pravima, i neki oblik socijalističke ili marksističke kritike koncentracije ekonomske i političke moći i društvene eksploatacije — uključujući tu i bliže ili dalje konzekvence slobodnog poduzetništva.

U tekstu koji slijedi polazim od pretpostavke da se iz Paineovih spisa, unatoč pamfletizmu, dade izvući jedinstvena i konzistentna, premda u izvedbi pomalo nedorečena doktrina, koja se u velikom dijelu poklapa i najemancipatorskijim ambicijama svoga vremena — na čije je formiranje, uostalom, i sama djelovala. Tvrdim da su te ambicije i danas aktualne, te smatram da se o Paineu ne može govoriti odvojeno od njihove sudbine i teorijske revalorizacije.

Uzimajući, dakle — uz nužne distinkcije — Painea kao svojevrsni *pars pro toto*, u sljedeća tri odsjeka bit će riječi, prvo, o njegovoj teoriji u kontekstu povijesne evolucije ideje o ljudskim pravima; potom, o ishodištu i osnovnim crtama njegove političke teorije; i, naposljetku, o odnosu građansko-političkih i ekonomsko socijalnih prava u njegovim djelima.

⁷ Mijunović, D., »Život i delo Tomasa Pejna«, u: Pejn, T., *ibid.*, str. 5.

⁸ Schmitt, E., »Sicyes«, u: Maier, H., Rausch, H. i Denzer, H. (ur) *Klassiker des politischen Denkens*, tom 2, str. 142.

⁹ V. Joka, M., »Radikalni demokrat Thomas Paine«, u: Paine, T., *ibid.* str. XIV.

* *
*

Dvije se linije obično navode kao izvori razvoja moderne koncepcije o ljudskim pravima. Prva se odnosi na niz dokumenata kojima se uređivao odnos vrhovne vlasti i određenih staleža, odnosno podjeljivala »prava« i »slobode« stanovnicima gradova, dok je druga proizašla iz evolucije apsolutističkih prirodopravnih teorija. Potonjoj liniji moderne teorije ljudskih prava duguju nosivu teorijsku konstrukciju — ponajprije učenje o društvenom ugovoru i prirodnom stanju — dok prvog zahvaljuju oblikovanje i dikciju pojedinih individualnih prava. Postoje, međutim, neke bitne modelske različitosti koje razlikuju obje evolucijske linije od razvijene novovjekovne koncepcije ljudskih prava, a čije se prisustvo dađe identificirati već kod Painea.

U odnosu na prvu liniju, Paine je jedan od prvih i najradikalnijih pripadnika anglosaske političke tradicije, koji je u potpunosti odbacio pozivanje na »ancient rights and liberties« kao ključan politički argument. Na taj je način već kod njega izražena temeljna razlika između feudalne i novovjekovne konstitucije zajednice, koja se u povijesnom rječniku teorije o ljudskim pravima očituje kao razlika plurala i singulara: »pravica i slobodina« nasuprot stoji »pravo i sloboda« članova političke zajednice.¹⁰ »Iura et libertates«, u kojima su postepeno oblikovana neka klasična jamstva individualnih prava, u staleško-dualističkoj državi uspostavljena su ne kao zakon, već kao *privilegije*. Njihova je forma ugovor o podvladavanju (*pactum dominionis*, *Herrschaftsvertrag*) ili ugovor o jamstvu povlastica; ti dokumenti, koji se kao »proklamacije slobode« često svrstavaju u isti rang s već razvijenim ustavnim garancijama ljudskih prava, reguliraju podjelu vlasti između konkurentnih političkih moći (horizontalni odnos vladar — staleži), a ne neposredovani odnos pojedinca spram centralne vlasti (vertikalni odnos država — podanik / građanin). Jamstva se stoga

odnose na određeni krug osoba (npr. građane određenoga grada ili određeni stalež u korporativnoj feudalnoj državi), a ne na sve, pa im stoga nedostaje općenit i apstraktan karakter tipičan za modernu koncepciju ljudskih prava. Utoliko, ona se iz vizure modernog poimanja ljudskih prava moraju doimati nepotpunima. Da takvo poimanje postoji već kod Painea, pokazuje njegova opetovana kritika onih — od stranc Burkea naročito apostrofiranih — dokumenata iz »slavne revolucije«, koji u maniri feudalnog ugovora o podvladavanju utemeljuju i za sva vremena opravdavaju vrhovnu kraljevsku vlast. Uvidajući realni doseg »slavne revolucije« — uspostavljanje faktičke premoći Parlamenta u podjeli vlasti — Paine doduše navodi da »revolucija iz 1688. godinc, bez obzira na to što su joj i okolnosti povećale značenje, nalazi svoje mjesto u povijesti«, no njegova je ukupna ocjena negativna: ta revolucija »zasjenjena sve većom aureolom razuma, te prosvjetiteljskim revolucijama u Americi i Francuskoj, sve više blijedi«, tako da će za manje od jednog stoljeća već biti pokopana¹¹. Mjerena racionalističkim kriterijima tih revolucija (i njihove političke teorije), kompromisna i još uvijek polu-feudalna engleska građanska revolucija, baš kao ni parcijalna ustavnopravna jamstva deklaracija prava koje su joj prethodile ili je pratile, ne može dobiti prolaznu ocjenu.

Druga, teorijski bitnija linija pretpovijesti ljudskih prava potječe iz, kako se uobičajeno navodi, teorije prirodnog prava koja je, nakon početne apsolutističke izrade (Bodin, Hobbes, Spinoza, Puffendorf, Wolff), kod Lockeja i Rousseaua dobila svoje liberalno, odnosno demokratsko oblikovanje, ujedno i svoju modernu, novovjekovnu formu. Potonjoj, modernoj verziji prirodopravne teorije pripada i Paine, koji je dosta pridonio i njenom populariziranju u Americi. Nije slučajno — iako se to ponekad smatra i »paradoksom u povijesti građanskog prirodnog prava« — da, premda je Paine, jednako kao i Hobbes i Locke, potjecao s britanskog Otočja, prirodno pravo svoj »daljnji razvoj, i prije svega: svoje ustavno implementiranje, nije doživjelo u zemlji u

¹⁰ Kleinheyer, G., *op. cit.*, str. 1082. Odnos »slobode« (u singularu) i »sloboda« (u pluralu) često se, međutim, previda, pa se tako i treća glava Jugoslavenskog Ustava iz 1974. godine nepravilno zove »Slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina«, što možda indicira i ne samo terminološki nedovoljno promišljeno poimanje ljudskih prava u domaćoj praksi.

¹¹ V. Paine, T., *op. cit.*, str. 83.

kojoj je prvi puta formulirano¹², te da je u Engleskoj, nakon propasti religioznog prirodnog prava, čak štoviše decidirano odbačeni svaka prirodopravna doktrina.

Razlog tome također se najčešće vidi u kompromisnom karakteru engleske građanske revolucije, čiji je pravi pobjednik bila stara *ruling class*, koja je doduše prihvatila načela tržišnog privređivanja ali je uz to, na temelju sasvim neekonomijskih privilegija, monopolizirala upravu, naročito onu lokalnu. Utoliko se u Paineovo doba pod toliko isticanim i hvaljenim engleskim samo- upravljanjem (*self-government*) skrivao »jedan od najradikalnijih tipova provedbe čiste 'imokracije'«, budući da je struktura vlasti u Engleskoj bila »kombinacija staleškog patrimonijalizma sa sasvim nezavisnom upravom«¹³, koju je držalo zemljišno plemstvo. Paine je međutim, iz vlastitog iskustva znao realni sadržaj engleske političke mitologije, i iz te perspektive potječu i neki njegovi najpogodniji odgovori Burkeu. S druge strane, budući da su uvjeti za nesmetano funkcioniranje tržišta već bili postignuti, posredstvom snažnog neformalnog poštivanja građanskog trojstva »life, liberty and property«, ni uže građanskim slojevima nije trebala ideološka podrška, tako ni s obzirom na to »filozofsko-politička teorija nije nalazila interesa za prirodno pravo, jer su njegovi središnji sadržaji već bili realizirani«¹⁴.

U Americi, naprotiv, postojale su gotovo sve pretpostavke za recepciju prirodopravnih teorija i njihovu realizaciju posredstvom ustavnopravnog implementiranja teorije o ljudskim pravima. Ponajprije, socijalna struktura najviše je nalikovala onom kontekstu za koji su Hobbes i Locke pisali svoje radove, a koji u Engleskoj više nije bio prezentan. S druge strane, američke specifičnosti uvjetovale su da je u »zemlji otvorenih šansi« *status libertatis* bio kudikamo manje apstraktan no u Engleskoj. U okolnostima izobilja zemlje, slabe središnje uprave, manjkave regulacije i nedostatka nasljednih privilegija, moglo bi se

reći da su američki stanovnici (s izuzetkom Crnaca i Indijanaca) svi bili slobodni i jednaki, te kao takvi bili osposobljeni za ravnopravno sklapanje društvenog ugovora; utoliko se američka situacija u 17. stoljeću po tom pitanju uistinu može promatrati kao egzemplifikacija Lockea, ili Locke kao apstrakcija iz nje.¹⁵ Naposljetku, radi uklanjanja posljednjih povijesnih prepreka ubrzanju kapitalizaciji — prije svega, engleske suverenosti — bila je potrebna nosiva politička ideologija, sposobna da mobilizira koloniste — a prirodno pravo je to najbolje moglo pružiti.

Paineov izuzetno čitani *Zdrav razum* doprinio je tome da se kolonijalno mišljenje od 1775. na 1776. godinu promijeni toliko da usvajanje »Deklaracije o nezavisnosti« uopće bude moguće. Mnoge formulacije iz nje, kao i neka svjedočanstva, daju, štoviše, naslutiti da su njegove teze bitno utjecale na njeno oblikovanje, premda je povijesno više naglašavan Lockeov utjecaj. Istina je da je i taj utjecaj bio prisutan, te da je i Paine, čini se, čitave blokove preuzeo izravno od Lockea. Međutim, ono što je u američkoj revoluciji pojmljeno kao sadržaj Lockeovih stavova, dobrim je dijelom posredovano i preoblikovano radovima »iz druge ruke«, pa tako i Paineovim; Thomas Jefferson je na česte prigovore da je svoju Deklaraciju o nezavisnosti prepisao od Lockea, izjavio da nije prepisao niti jednu određenu knjigu, već da je samo izrazio »sentiments of the day«¹⁶; isti sentiment imali su neposredniju vezu s Paineom, nego s Lockcom, za koga neki noviji autori tvrde da »as a kind of political gospel« nije bio »no more than a name in a litany«¹⁷.

Paine u svome pamfletu odbacuje engleski suverenitet nad Amerikom, pokazujući da »dugotrajna i izražena zloupotreba« engleske moći nije akcidentalni nedostatak dobrih upravljača, već proizvod principa vladavine. Rukovodeći se »isključivo razumom i načelima«, Paine odbacuje religijsku i povijesnu legitimaciju, te ih nadomješta pretpostavkom prirodopravnog egalitarizma:

¹² Breuer, S., *Sozialgeschichte des Naturrechts*, Opladen 1963, str. 348.

¹³ Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1922, str. 718.

¹⁴ Breuer, S., *op. cit.*, str. 356.

¹⁵ Dieter Grimm, prema: Breuer, S., *op. cit.*, str. 361.

¹⁶ Breuer, S., *ibid.*, str. 360.

¹⁷ Breuer, S., *ibid.*

»Ljudi su po svom postanku svi jednaki, i tu jednakost može narušiti samo neka naknadna okolnost«¹⁸. Suglasno tome, on na početku djela izlaže jednu prirodopravnu varijantu ugovorne teorije, koja polazi od eksplicitno moderne pretpostavke o drugorzrednosti političke zajednice u odnosu na temeljni društveni odnos: »Društvo je u svim svojim stanjima blagoslov, a vlada je, čak i u svom najboljem izdanju, nužno zlo«; njena je »svrha i cilj — sloboda i sigurnost«¹⁹, država, prema tome, treba biti tako konstituirana da bezrezervno štiti ta prava građana, kojima se pribraja i sloboda vjeroispovijesti²⁰. Utoliko Paine, namjesto monarhijskog, zastupa republikansko ustrojstvo vlasti — predstavničku demokraciju. Očite su sličnosti između tog programa i slavnog početka nešto kasnije proglašene Deklaracije nezavisnosti: »We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights among these are life, liberty and pursuit of happiness. That to secure these rights, governments are instituted among men, deriving their just powers from the consent of the governed.«

U osnovi istovetan sadržaj nalazimo u trinaest godina kasnijoj francuskoj Deklaraciji prava čovjeka i građanina, u čijem je sastavljanju sudjelovao, kao počasni gost, i Paine (premda, zbog slabog poznavanja jezika, zacijelo ne odveć aktivno). Dvije godine kasnije, branići njen sadržaj od napada Edmunda Burkea, Paine piše svoje najpoznatije djelo *Prava čovjeka* u kojemu se dodatno oblikuje i pojašnjava njegova politička teorija.

Prije nego prijedem na rekonstrukciju Paineove političke teorije, treba naznačiti još neke povijesne činjenice koje će, kao pretpostavke, odrediti tekst koji slijedi. Američka i francuska deklaracija u osnovnim crtama odgovaraju Paineovim stavovima i nastojanjima, no uz izvjesnu tendencijsku razliku. Govoreći o svrsi vladavine, Paine kao osnovna ljudska prava spominje slobodu i sigurnost,

dok mu je zaštita prava vlasništva sekundarna; o privatnospojedničkim interesima on govori onoliko koliko je potrebno da bi se utjecalo na ipak pretežno tržišne sentimente američkih kolonista. Zaštita prava vlasništva u spomenutim je deklaracijama, međutim, već ušla u katalog samostalnih, osnovnih prava, tako da su postepeno »property rights« sve više preuzimala primat, da bi se napokon moglo reći kako »property stood in the centre of their thinking, and liberty itself was merely a function and safeguard of property.«²¹ Sve do novog revolucionarnog vala 1848. godine, ljudska prava bila su u odnosu na svoju proklamaciju sve više sužavana, u korist političkog privilegiranja vlasnika. Ona politička teorija na kojoj je participirao i Paine nije, čini se, više odgovarala niti interesima nosilaca novog društvenog odnosa ekonomske reprodukcije, privatnim posjednicima.

* *

*

Osnovni povod i sadržaj knjige Thomasa Painea *The Rights of Man* čini polemika s djelom Edmunda Burkea *Reflections on French Revolution*. Jedan od mogućih razloga zbog kojih je Paineova knjiga u Engleskoj postala, modernim rječnikom kazano, bestseller, jest i činjenica da je riječ o sukobu dvije toliko oprečne političke i filozofijske pozicije, da ta opreka onemogućava pristup tudim stavovima sve do potpunog međusobnog nerazumijevanja. Paine pritom svakako zastupa modernu i noviju poziciju, a Burke stariju i tradicionalniju, premda se — čak niti s distance od dvjesto godina — ne može kazati da prvi zastupa povijesno ispravne, a drugi prevladane stavove²², jer je riječ o stavovima čija se opreka, ponekad podjednako neprikrivenom oštrinom, još i danas pojavljuje u političkim diskusijama. U svakom slučaju, već i polazišta Painea i Burkea su toliko udaljena da je između njih teško uspostaviti borbu argumentima. U tom »epohalnom sporu« i »naj

¹⁸ Paine, T., *op. cit.*, str. 8.

¹⁹ Paine, T., *ibid.*, str. 4.

²⁰ Paine, T., *ibid.*, str. 31.

²¹ Namier, Sir Lewis, *England in the Age of American Revolution*, London 1963, str. 32.

²² Utoliko, teško bi se moglo tvrditi s Mičunovićem, (*op. cit.*, str. 54.) da je »u velikom sporu' istorija dala za pravo« Paineu.

većoj ideološkoj debati koja je ikada vodena na engleskom jeziku²³, Paineu su Burkeovi stavovi »smiješni«, »neuljudni«, »zapanjujući« i »apsurdni«, te nasuprot njima smatra da je dovoljno naprosto izložiti nove principe Deklaracije iz 1789. — »da sami 'svojom lepotom misli i jednostavnošću' svedože protiv Burkeovih 'kleveta'²⁴, smatrajući da će valjda i sam citat Deklaracije biti dovoljan da se uvidi Burkeova »apsurdnost«; Burke, pak, smatra da na *Prava čovjeka* ne treba odgovoriti on, već državni tužilac — misleći valjda da je svakome jasno da je Paineova knjiga krivični slučaj, a ne teorijska rasprava. Komparativna skica Paineove i Burkeove pozicije pokazat će da njih dvojica uistinu nemaju o čemu razgovarati.

I Burke i Paine polaze od pojma *prirode*; njihovo je shvaćanje toga pojma međutim potpuno različito. Burkeov pojam prirode kontekstualno odgovara pojmu klasičnokršćanskog »kosmosa«, odnosno božanskog poretka²⁵; Paineov pojam prirode je pak racionalistički, spekulativno zadobiven apstrakcijom od faktičkog poretka, i usmjeren upravo na korekciju njegove »umjetne« iskvarivosti općim »prirodnim« principima uma. Metodički obrazac prema kojem se dospijeva do takvog poimanja je, kod Painea, deduktivna prirodna znanost, ponajprije matematika, nju-tonvska mehanika i astronomija²⁶; Burkeov je, moglo bi se reći, kako empirijska prirodna (biologija), tako i empirijska društvena znanost (povijest) — premda, kao i kod Painea, interpretirana u skladu s osnovnim metafizičkim pretpostavkama; njihov sukob s rijetkom jasnoćom pokazuje opreku empirizma i racionalizma (ili: normativizma) u političkoj filozofiji. Shodno tome, obojica određuju i svoj pojam ljudske prirode: za Burkea je čovjek po prirodi član organske društvene cjeline, *civil social man* — građansko stanje ne postoji neovisno od prirodnog, odnosno, oba stanja su, u krajnjoj liniji, istovetna; kod Painea čovjek je normativan pojam koji je kao

»individuum« zadobiven mehaničkom diobom društvene cjeline (otuda dakle i van društva po prirodi »dobar«): analitički zadobivena apstrakcija sljedstveno tomu suprotstavlja se fakticitetu, da bi po istom metodičkom postupku re-kon-strukcije prvo (»prirodno«) služilo kao kriterij promjene drugog (»društvenog«) stanja. Polazeći od kartezijanske pretpostavke o razumu kao »najbolje raspodijeljenoj stvari na svijetu«, Paine zastupa tezu o prirodnoj jednakosti ljudi; polazeći od organske teze o prirodnoj hijerarhičnosti društva, Burke — implicitno — pretpostavlja njihovu nejednakost. Za Painea, čovjek je, prije svega, racionalno biće — on bi mogao potpisati i Lockeovu formulaciju o tome da »reason must be our last judge and guide in everytling«; za Burkea, čovjek je doduše po prirodi racionalan, ali i religiozan — njegova religiozna priroda, te osjećaji (natural feelings) i, pozitivno pojmljene, predrasude (prejudices) služe svojom rasudnom snagom kao kočnica za razornost spekulativnosti. Društvo je, nadalje, za Burkea »mističan entitet koji se organski razvija, u kontinuitetu«²⁷ i koji, prema tome, ne podliježe dispoziciji onih njegovih članova koji slučajno čine njegov povijesni prezent; za Painea, društvo je dobrovoljna zajednica, utemeljena konsenzusom volja (dakle: ugovorom) članova svake pojedine generacije koji, prema tome, istim takvim konsenzusom mogu raskinuti ili promijeniti buduće generacije. Promjene u društvu — Burke — moguće su samo onako kao i u, biološki shvaćenoj, prirodi: evolucijom u kojoj »ono što poboljšavamo nikada nije potpuno novo, a ono što održavamo nije nikada sasvim staro«; promjene u društvu — Paine — nastupaju kao i promjene u paradigmatima prirodnih znanosti, naglo, prema najnovijim dostignućima razuma: »Ovo je vrijeme revolucija u kojemu neprestano treba pronalaziti novo...«²⁸. Država je, za Burkea, na višu potenciju dignut organski poredak društva — ona je apsolutno bez konkurenata, i njen je primat apsolutno neupitan; za Painea, država

²³ Mićunović, D., *ibid.*, str. 35.

²⁴ Mićunović, D., *ibid.*, str. 43.

²⁵ Usp. Smailagić, N., *Historija političkih doktrina*, Zagreb 1970, str. 190 i d.

²⁶ Usp. Paine, T., *op. cit.* str. 227; Joka, M., *op. cit.*, str. XI i d.

²⁷ Mićunović, D., *op. cit.*, str. 37.

²⁸ Paine, T., *op. cit.*, str. 201.

je općenita i apstraktna vlast koja posredstvom svog aparata, prinude štiti društvenu zajednicu: u skladu s time, kao što je već rečeno, primat nad njom ima od nje odvojena sfera građanskog društva. Burke: organizacija državne vlasti treba biti ustrojena prema načelu prirodne podjele rada, u kojoj su različiti društveni slojevi nosioci različitih uloga: monarh vlada, elita (»prirodna aristokracija« ili »politički narod«) služi mu kao protuteža donoseći zakone, dok je ostatak (dakle, najveći dio članova zajednice) politički irelevantan, te igra tek ulogu »ideje kontinuiteta« odnosno »socijalnog instinkta«²⁹; nasuprot tome, Paine, suglasno postulatima o prirodnoj jednakosti, vidi u monarhiji i aristokraciji samo tiraniju i nepravdu — najveći dio teksta *Prava čovjeka* posvećen je upravo pokazivanju njihove neodrživosti — te, umjesto ugovora o podvladavanju, energično zastupa ideju narodne suverenosti i, kao njenu organizacijsku provedbu, predstavničku demokraciju. Ustav je za Burkea također organska tvorevina (teorija organskog ustava) koja je — na najboljem putu da postane metafizička kategorija — »plod kolektivnog razuma duge narodne povijesti«. Utoliko, pojam ustava kod Burkea se gotovo može upotrebljavati promiscue s drugim ključnim Burkeovim kategorijama — društvom, državom, narodom; za Painca, ustav je, u strogom smislu, dokument koji izražava sadržaj društvenog ugovora: on prethodi uspostavljanju države i vlade, koji u njemu nalaze svoju legitimaciju, i omeđuje granice njenog legalnog djelovanja (»ustav je, dakle, vladi ono što su zakoni sudstvu«³⁰ — Engleska, po tom shvaćanju, za razliku od Francuske i Amerike, uopće nema ustav.³¹

Što se tiče teorije o ljudskim pravima, ona, kod Painca, proizlazi iz naprijed navedenih premisa; kod Burkea je, također u skladu s tim premisama, nema. U skladu s metodičkom postavkom o pojedincu kao ishodištu izgradnje širih društvenih jedinica, jasno je da individuum naspram tih jedinica — napose naspram države — mora posjedovati izvjesna

samostalna, neizvedena i neotuđiva prava (»certain unalienable rights«) koja ograničavaju krug onoga što zajednica, posredstvom svojih organa prisile, može zahtijevati od nje. Čak štoviše, ako prema pretpostavci politička zajednica egzistira upravo zbog zaštite individualnih prava, tada je stupanj zaštite i poštovanja tih prava ujedno i kriterij za procjenu legitimiteta te zajednice; ili, kako je to izrazio Sieyes, »ako sreća pojedinca nije jedina svrha društvenog stanja, tada uopće više ne znam što je to društveno stanje... Sloboda građana jedina je svrha svih zakona.«³² Sloboda se utoliko pojavljuje kao principijelno neograničeno subjektivno pravo na svako djelovanje koje ne povređuje isto takvo subjektivno pravo drugih. I, dok je ključna riječ takvog poimanja *pravo*, kod Burkea je to *dužnost*, što je isto tako konzekventno shvaćanju prema kojemu pojedinac svoju egzistenciju u potpunosti zahvaljuje društvu, koje je u svakom pogledu superiorno bilo kojoj pojedinačnoj egzistenciji, a u krajnjoj liniji čak i zbroju svih pojedinačnih egzistencija u njemu; ono što tu potrebuje legitimaciju, nisu akcije državne vlasti, već akcije pojedinaca, čije je »najviše pravo i dužnost« — ispravno igraju dodijeljenu ulogu u društvenom/ državnom organizmu.

Na ovome mjestu napuštamo komparativni prikaz Paincovih i Burkeovih filozofsko-političkih stavova, da bi u slijedećem odsjeku bila obradena isključivo Paincova koncepcija ljudskih prava. Treba ipak još jednom naglasiti da je dobar dio argumentacije koju su upotrebljavali bilo Burke, bilo Paine, ostao aktualan u političkim raspravama sve do danas. Burkeova se pozicija pri tome nedvosmisleno može označiti kao konzervativna, te se kao takva održala sve do najnovijih varijanata neokonzervativizma. Doduše, dio Burkeovog političkog »paketa« dijelom je napušten, no, čini se, više zbog promijenjenog povijesnog konteksta nego zbog teorijskih razloga. Danas je npr. vrlo teško zastupati elitističku političku teoriju, kao političku platformu, naprosto zato jer »ukoliko konzervativizam želi biti politički

²⁹ Usp. Smalagić, N., *ibid.*, str. 195.

³⁰ Paine, T., *ibid.*, str. 69.

³¹ Usp. Paine, T., *ibid.*; Sokol, S., *Ustavno pravo*, Zagreb 1977, str. 60 i d.

³² Usp. Schmitt, E., *op. cit.*, str. 148.

moćan, on ne smije prijetiti isključenjem iz političke moći onima koje bi, formalno ili prešutno, morao zatražiti za pristanak na svoje vlastito isključenje³³ — što naravno ne znači da je elitizam manje konzistentan sastojak konzervativne teorije od svih »prosvijećenih« neokonzervativnih nadomjestaka. Što se pak Painea tiče, etiketiranje njegove političke pozicije nije tako lako izvršiti. Paine (koji je svoje tekstove najviše volio potpisivati s »Common Sense«) i sam je izbjegavao svoje određivanje, opetovano izjavljujući da »ne pripada ni jednoj stranci, te da nije pod utjecajem ni javnim ni privatnim, već se rukovodi isključivo razumom i načelima«³⁴. U povijesnim prijeporima stranaka on, prema izvješćima suvremenika, nije bio ni »federalist« ni »konfederalist«, ni žirondinac ni jakobinac, ni teist ni ateist; njegov politički i teorijski paket je, sve do danas, ovisno o očistu ocjenjivača, vrlo različito nazivan — od već spomenutog »buržoasko-demokratskog ideologa« i »metafizičkog materijalistog«, preko »radikalnog demokrata«, »radikal« i »liberala«, pa sve do opisnog stava koji njegove političke ideje ocrta kao »a curious combination of assertions of individual rights with tendencies towards totalitarian democracy«³⁵ (što je engleska ocjena iz 50-ih godina koja otkriva još uvijek neizmirene račune na relaciji Paine — zemlja njegovog porijekla). Unatoč tim poteškoćama oko Paineovog »svrstavanja«, njegova i Burkeova pozicija mogu se ispostaviti kao jasna teorijska i političko-programatička opreka dvije ideologije, koje su obje podjednako dosljedne i konzistentne. Odabir među njima je, smatram, u krajnjoj liniji stvar svjetonazora, te bi bilo dosta teško pronaći teorijske razloge koji bi opravdali superiornost jedne teorije nad drugom (kolikogod najveći dio »napredne« javnosti smatrao da je samorazumljivo da će svatko »civiliziran« prihvatiti izvjesne demokratske i egalitističke postulate, odnosno,olikogod oni koji sebe smatraju »najboljim snagama društva« bili uvjereni u to da je »liberalizam« ili »radikalizam« najteža psovka koju mogu up-

utiti svojim protivnicima). Suvremena politička praksa pokazala je osim toga da obje doktrine mogu barem podjednako dobro funkcionirati i u današnjim okolnostima, te da se obje (unatoč pokušajima da se to pripiše isključivo liberalno-demokratskoj doktrini) mogu podjednako dobro prilagoditi uvjetima tržišnog privređivanja. Ta činjenica, međutim, ne napućuje na posvemašnju neutralnost i skepticizam kao jedini izlaz u tom pitanju, već samo ukazuje na potrebu propitivanja kako izričitih, tako i prešutnih metafizičkih pretpostavki na kojima obje suprotstavljene teorije (kao i njihove mno gobjrojne varijacije, pa čak i preplitanja) počivaju.³⁶

* *
*

Do sada modelski izloženi osnovni stavovi Paineove političke filozofije većim se dijelom poklapaju sa stavovima drugih novovjekovnih prirodopravnih autora — Lockea, Rousseaua, pa čak i Hobbesa — kod kojih su uz to pomnije i jasnije razradeni, uz veću teorijsku svijest i manje polemičarskih emocija. Kada je, međutim, riječ o teoriji ljudskih prava koja bi trebala biti izvedena iz gornjih premisa, između ranih autora koji te premise dijele dolazi do iznimno velikih odstupanja. Kod nekih se autora prava pojedinca naspram zajednice u građanskom stanju tako sasvim gube, dok čak i tamo gdje je postojanje tih prava neupitno, njihova provedba i razrada nije nimalo nedvojbeno. Još je važnije od toga da je, kako u za ranu fazu ustavnopravnog pozitiviranja najreprezentativnijoj teoriji o ljudskim pravima — onoj Lockeovoj — tako i u najvećoj većini prvih njihovih deklaracija, u prvi plan iskočilo pravo na vlasništvo, što su neki kasniji kritičari identificirali kao uspostavljanje formalne jednakosti radi promoviranja stvarne nejednakosti. Istovremeno, to je stvorilo kod dijela autora — uglavnom socijalistički orijentiranih — predodžbu o tome da je svaka teorija o ljudskim pravima neraskidivo vezana uz jasnu ili prikrivenu težnju ka konzerviranju aktualnih vlasničkopravnih od-

³³ Dworkin, R., »Liberalism«, u: *Public and Private Morality*, Cambridge 1978, str. 200.

³⁴ Paine, T., *op. cit.*, str. 3.

³⁵ Cobban, A. (ur.), *The Debate on the French Revolution 1789-1800*, London 1950, str. 87.

³⁶ Usp. i Schmitt, E., »aus welcher Metaphysik sich diese Rechte letztlich herleiten, wird der Zeit entsprechend überhaupt nicht diskutiert, ja geradezu tabuisiert (...)«, str. 148.

nosa. Paine je u tom kontekstu iznimno zanimljiv zato što već u vrlo ranoj fazi »gradanskih revolucija« pokazuje da to ne mora biti slučaj, odnosno da to ne proizlazi nužno iz teorijskih premisa. Dalo bi se čak naslutiti da je, obratno, naglašavanje prava vlasništva uzrokovano vanteorijskim razlozima, a da tamo gdje ti razlozi ne postoje, oblikovanje ljudskopravne teorije poprima sasvim različita obilježja. Tako Paine — koji nije, kao Locke, imao prilike duže se i prisnije vezati s državnom birokracijom, i koji nije bio imućan kao Jefferson, u čijoj se ostavštini našlo i nekoliko stotina robova — zastupa jednu, za svoje vrijeme osebujnu, teoriju o ljudskim pravima u kojoj je pravo vlasništva tek sekundarna vrijednost.

Suglasno već spomenutoj dihotomiji prirodno stanje/gradansko stanje, Paine razlikuje i odgovarajuća ljudska prava, pri čemu prva (prirodna) imaju apsolutan karakter i prethode drugima (gradanskima). Paine iz svojih premisa izvodi »dva ili tri« zaključka: »Prvo, svako gradansko pravo proistječe iz nekoga prirodnog prava ili, drugim riječima, ono je samo zamjena za prirodno pravo. Drugo, pravilno shvaćeno gradansko pravo sastoji se od onih prirodnih prava za čije ostvarenje čovjek nema dovoljno moći kako bi udovoljio svojim potrebama. Ako su ta prava skupljena u jednom središtu, ona će zadovoljiti potrebe svijui. Treće, moć što proistječe iz skupa prirodnih prava, koje nema svaki pojedinac, nego je ima društvo, ne može se upotrijebiti za kršenje prirodnih prava što počivaju u svakom pojedincu i čija je moć ostvarivanja savršena kao i samo pravo.«³⁷

Unatoč naslova svog glavnog dijela (*The Rights of Man*), Paine u njemu ne izlaže iscrpnije obrazac ljudskih prava. Neke naznake, međutim, ipak postoje. Što se prirodnih prava tiče, ona »čovjeku pripadaju pravom na postojanje« (koje nije upitno i, uostalom, dio je već i tadašnje političke tradicije). U njih su izričkom ubrojene sloboda mišljenja (formulirana kao »intelektualna prava ili prava uma«)

i sloboda djelovanja (»pravo da se radi, za svoju udobnost i sreću, ne vrijeđajući pri tom prirodna prava drugih«). U gradanska prava pak »pripadaju sva prava koja se odnose na sigurnost i zaštitu«³⁸, a već je rečeno da su ona zapravo nadomjestak odnosno realizacija prirodnih prava u društvenom stanju. Između intelektualnih prava, u opoziciji s Burkeovim »refrenom« »crkva i država«, Paine naročitu pažnju posvećuje religijskoj slobodi, tj. pravu na slobodu vjeroispovijesti (»univerzalno pravo savjesti«), s koje pozicije kritizira kako religijsku netoleranciju, tako i toleranciju: »Tolerancija nije *suprotno* od netolerancije nego je ona njezin falsifikat. Obje znače samovlašće. Jedna prisvaja pravo oduzimanja slobode savjesti, a druga je daje.«³⁹ Od daljnjih prava koja Paine ne sistematizira u gornju diobu, ali ih na drugim mjestima više ili manje izričito u nju ubraja (makar i ne pod nazivom ljudskih prava), mogli bismo spomenuti još pravo na participaciju u političkom životu (posredstvom zastupanja općeg, aktivnog i pasivnog prava glasa), kao i pravo na revoluciju (naročito uvjerljivo potvrđeno samim Paineovim životopisom). Neka druga prava koja se obično uvrstavaju u klasične kataloge političkih i gradanskih prava Paine izričito ne spominje ili ih tek dodiruje, jer su mu ili samorazumljiva, ili spadaju u već realizirane dosege anglosaske političke tradicije (kao što su npr. jednakost pred sudom, pravo udruživanja, nepovredivost stana itd). Što se tiče trećeg člana iz čuvenog Lockeovog »trojstva« — vlasništva — ono ne samo da se u *Pravima čovjeka* ne naglašava, već se čak ni izričkom ne spominje. Na drugome mjestu, u *Raspravi o temeljnim načelima vladavine*, izričito se pak eksplicira sekundarnost prava vlasništva u odnosu prema ostalim temeljnim pravima: »Zaštita čovjekove ličnosti svetija je od zaštite njegova imetka.«⁴⁰ na istome mjestu on russoovski optimistično smatra da striktno odvajanje političke od gradanske sfere samo po sebi pruža dovoljno jamstvo za zaštitu prava vlasništva: »Kada su (jednaka,

³⁷ Paine, T., *op. cit.*, str. 57.

³⁸ Paine, T., *op. cit.*, str. 66.

³⁹ Paine, T., *op. cit.*, str. 79.

⁴⁰ Paine, T., *op. cit.*, str. 218.

⁴¹ Paine, T., *op. cit.*, str. 219.

op.a.) prava sigurna, siguran je i imetak.«⁴¹ Pitanje prava vlasništva — ovaj puta ne u negativnom (zaštita), već u pozitivnom smislu (preraspodjela) — pojavljuje se međutim na drugome mjestu, u indikativnom kontekstu.

U posljednjoj, petoj glavi *Prava čovjeka* pod naslovom »Načini i sredstva poboljšanja prilika u Evropi, protkani raznim zapažanjima« Paine, razmatrajući engleski sistem vladavine, težište stavlja na kritiku političkog permaniranja i produbljivanja socijalnih razlika, zaključujući da »eret nije ravnomjerno raspoređen između aristokracije i ostalog dijela zajednice.«⁴² Pod teretom se ovdje razumijeva u prvome redu teret poreza, čime se i ljudskopravna rasprava odводи na područje porezne politike. Razlozi tome su što povijesni (neki od najvećih pomaka u ustrojstvu vlasti izborni su usvajanjem principa »no taxation without representation«), što biografski (Paine se između ostalih zanimanja okušao i kao niži porezni činovnik), no bez obzira na to njegov program reforme može se promatrati kao principijelno dostignuće u zastupanju socijalnih prava. Sažetak svog programa daje sam Paine u 14 točaka⁴³, iz kojega se dade vidjeti sljedeće: Paine porezni sistem u prvom redu smatra instrumentom pravedne preraspodjele sredstava; ta je preraspodjela usmjerena na ostvarivanje veće socijalne jednakosti i dade se obuhvatiti obrascem socijalnih prava; u ta prava, osim prava na socijalnu pomoć (točke 3,4,5,6 i 10), ulazi i pravo na obrazovanje (točka 2), te (djelomično) pravo na rad (točka 8); preraspodjela se uz to postiže i ukidanjem dotadašnjih poreza i posebnim poreskim olakšicama (t.1,9 i 13), te progresivnim oporezivanjem vlasništva (t.14).

Najvažnija teza za ovaj rad, naime, to da takav intervencionistički socijalni program, inače nespojiv s tipom liberalne države kakav se obično povezuje uz rane teorije o ljudskim pravima, proizlazi izravno iz temeljnih načela Paineove političke teorije, a nije tek sporadični korektiv (kakvo je npr. milosrđe u većini varijanata konzervativne teorije), izri-

čito je eksplicirana: »Ta pomoć, kao što je već rečeno, nije stvar milosrđa, već prava.«⁴⁴

Činjenica da socijalna i ekonomska prava nisu u *Pravima čovjeka* razmatrana zajedno s političkim i građanskim pravima u prethodnim, više ustavnopravno intoniranim poglavljima, sasvim odgovara suvremenoj američkoj koncepciji ljudskih prava, prema kojoj Bill of Rights ne pruža samo (kao što je to slučaj u Evropi) »standards of public policy or guidance for legislative measures«⁴⁵, već predstavlja skupinu pravnih normi na osnovi kojih je moguće izravno tražiti sudsku zaštitu (directly and legally enforceable claims). S obzirom na to da adresat ekonomskih i socijalnih prava u svim dosada poznatim sistemima po svojoj prirodi može nažalost biti samo legislatura (i, eventualno, egzekutiva), a ne i judikatura, prema takvoj se koncepciji preferira njihovo odvajanje od građansko-političkih prava, zbog opasnosti da u takvoj kombinaciji i potonja onda ne postanu apstraktni zakonodavni ciljevi, kojima ne korespondira nikakav realni supstrat (što je i slučaj u nekim zemljama evropskog pravnog kruga koje s velikim patosom proklamiraju ustavne garancije socijalnih prava).

* *

*

Paineova koncepcija ljudskih prava — u naprijed naznačenim okvirima — može dakako biti povod za mnoga principijelna pitanja i prigovore. Paine, kao tvorac jedne od najranijih verzija teorije o ljudskim pravima, čak je možda osjetljiviji na neke od klasičnih kritika na račun ljudskopravnih doktrina uopće⁴⁶, onako kako su ih formulirali npr. Bentham, Hume ili Marx, u kojima je bilo riječi na početku teksta. Dosadašnja analiza mogla bi ipak uputiti na neke činjenice koje nisu bez značaja i za ta pitanja i prigovore. Ona je, naime, stavila u pitanje čak i ograničenu valjanost prigovora koji ljudskopravnim teorijama spočitavaju egoizam, smatraju da su

⁴² Paine, T., *op. cit.*, str. 171.

⁴³ Paine, T., *op. cit.*, str. 194 i d.

⁴⁴ Paine, T., *op. cit.*, str. 184.

⁴⁵ Marshall, B., *ibid.*, str. 277.

⁴⁶ Vidi o tome npr. kod: Matulović, M., *nav. djelo*, str. 251 i d.

ljudska prava u cjelini prava egzoističnih tržišnih subjekata, da je njihova zaštita primarno nužni uvjet kapitalističkog tržišta, a da su ona sama u osnovi svodiva na šire ili uže shvaćenu ideju vlasništva. Ukoliko to još i stoji za nke, Lockeom inspirirane ranoliberalne varijante (posebna bi analiza trebala pokazati koliko i kako ti prigovori pogadaju šamoga Lockea), za Paineov se socijalni program to nipošto ne može ustvrditi. Nasuprot tome, čini se da njegova prirodopravna koncepcija ljudskih prava, koja polazi od specifično interpretirane egalitarističke premise, ne odgovara interesima neograničenog slobodnog poduzetništva; da takva teorija u »Lockeovoj trijadi« života, slobode i vlasništva, vlasništvo može promatrati i kao izvedenu vrijednost, čije se ograničavanje i oduzimanje može pod određenim uvjetima smatrati za opravdano; te da bi ona utoliko kapitalističko tržište mogla sputavati i, u izvjesnim okolnostima, čak štoviše raditi i protiv njega.

Pokazalo se, nadalje, da unatoč svim prigovorima filozofijskom utemeljenju ljudskih prava, nipošto nije izlišno propitivati filozofijske pretpostavke takvih teorija. Bez toga, nedostajao bi naime, kontekst za njihovo razumijevanje, jer u osnovama sličnih ljudsko-pravnih koncepata mogu ležati razne filozofijsko-političke postavke (jednako kao što iz sličnih polaznih premisa mogu slijediti različite implikacije na planu ljudskih prava) što može biti od ključnog značaja za njihovu eventualnu operacionalizaciju.

Na kraju, jedna je stvar koja se općenito tiče teorija o ljudskim pravima sigurna: unatoč svim ozbiljnim teorijskim teškoćama i prigovorima⁴⁷, praktički i pragmatički značaj ideje o ljudskim pravima bit će u ustavnopravnim i općepolitičkim diskusijama i dalje ogroman.

Alan Uzelac

UDK 326.628

Recenzija

Naše teme, Zagreb, 1988, 33 (1-2), 288-293

Primljeno: 1988-10-17

Dragica Vujadinović

TEORIJA RADIKALNIH POTREBA

»Univerzitetska riječ«, Nikšić, 1988.

»Budimpeštanska škola« marksizma produktivna je i uticajna pozicija u savremenom kritičkom mišljenju. Ova škola nastala je kao osobena recepcija Marksovog mišljenja, kao kritika savremenog sveta i, naročito, kao konsekvantna demokratska i humanistička vizija socijalizma. U nas su dela pripadnika »Budimpeštanske škole«, a naročito dela Agneš Heler, izazvala značajno interesovanje. Taj interes iskazivan je dugo kao sporadičan i fragmentaran, ali on sada počinje da se iskazuje i u obliku prvih teorijskih uopštavanja. Knjiga Dragice Vujadinović *Teorija radikalnih potreba*, s podnaslovom »Budimpeštanska škola«, celovita je i produbljena analiza ove teorijske pozicije i nekih zajedničkih rezultata pripadnika ove grupe marksista. Ono zajedničko u njihovim delima Dragica Vujadinović nalazi u pojmu »radikalne potrebe«, odnosno u teoriji radikalnih potreba.

Načelni značaj ove škole ali i celovitost istraživanja čini da ova knjiga, nastala kao doktorska disertacija, za jugoslovensku društvenu misao predstavlja delo od osobitog značaja. Naime, to je prvo celovito predstavljanje ideja pripadnika »Budimpeštanske škole«, dakle jedne osobite orijentacije unutar marksizma, koja se nakon »praksis orijentacije« u Jugoslaviji oformila u jednoj socijalističkoj zemlji i stekla svetski ugled, uspostavivši širu misaonu komunikaciju s humanističkim, levičarskim i kritičkim idejama i novim društvenim pokretima.

»Budimpeštansku školu« marksizma Dragica Vujadinović locira sasvim precizno. To je savremena struja marksizma koja se izvorno formira oko teorije i ličnosti Derda Lukača, zbog čega se često zove i »Lukačeva škola«. Pripadaju joj pre svega Agneš Heler,

⁴⁷ Na planu rješavanja tih prigovora bilo je doduše raznih, ponekad i vrlo uvjerljivih, a gotovo uvijek kantovski inspiriranih prijedloga, koji npr. u ljudskim pravima vide konstitutivni element svakog moralnog djelovanja (usp. npr. Waldron, J., *Non-sense upon stills*, London/New York 1987.) ili smatraju da se ljudska prava temelje u nužnim uvjetima ili potrebama ljudskog činjenja (v. npr. Gewirth, A., *novi djelo*).